

Θ. Καλαφάτης - Ζ. Δεμαθάς

Ιστορικός, Παν/μιο Πειραιώς - Οικονομολόγος, Πάντειο Πα/μιο

ΤΟ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ
«ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ»
ΤΟΥ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση αποτελείται από πέντε μέρη. Στο πρώτο, την εισαγωγή δίνεται μια γενική εικόνα της προσέγγισης. Στο δεύτερο αναπτύσσονται ορισμένες σκέψεις για το ερμηνευτικό περίγραμμα της «Επισκόπησης». Στο τρίτο μέρος γίνονται μερικές εξειδικευμένες σκέψεις για το εμπορικό κεφάλαιο, το κράτος και τις τράπεζες. Η παρουσίαση μιας ειδικής περίπτωσης ακολουθεί στο τέταρτο μέρος με αντικείμενο την καπιταλιστική εξέλιξη, το κράτος και την ιδιωτική ιδιοκτησία στη γη. Η όλη προσέγγιση ολοκληρώνεται με τη διερεύνηση της μικρής ιδιοκτησίας στη γη, ως καθοριστικού παράγοντα συγκρότησης της νεοελληνικής κοινωνίας και, ταυτόχρονα, ως περιοριστικού παράγοντα της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Από το όλο έργο του Ν. Σβορώνου αναδεικνύεται ένα συνεκτικό ερμηνευτικό σχήμα για το οικονομικό και κοινωνικό γίνεσθαι του Νέου Ελληνισμού. Το περίγραμμα αυτό εντοπίζεται κυρίως στις αναλύσεις που επιχειρούνται στο «Εμπόριο της Θεσσαλονίκης», τα «Ανάλεκτα» και την «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας» και δομείται ιδιαίτερα με τα «Προλεγόμενα» στην ελληνική έκδοση της «Επισκόπησης της Νεοελληνικής Ιστορίας».

Το σχήμα αυτό, που είναι καρπός και σύνθεση πολλαπλών ατομικών ερευνών και πορισμάτων αλλά και συμπερασμάτων τρίτων, προφανώς αναδεικνύει την ιστορική φιλοσοφία του Ν. Σβορώνου και ανοίγει σειρά θεμάτων προς διερεύνηση.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τη σχέση του ιστορικού έργου του Ν. Σβορώνου προς προγενέστερους και σύγχρονους του Έλληνες ιστορικούς, την επιβεβαίωση ή την απόρριψη θέσεων που σχετίζονται με τα πορίσματα της «Επισκόπησης» μέσα από μια συστηματική μελέτη και σύγκριση με εξειδικευμένα έργα νέων ιστορικών και τη σχέση του Σβορωνικού έργου με τις

νέες τάσεις που κυριαρχούν στην ελληνική ιστοριογραφία και την ιστορική έρευνα.

Η παρούσα εργασία δεν πρόκειται να επεκταθεί σε βάθος στα προηγούμενα ερωτήματα· θα επικεντρωθεί κυρίως στο σχολιασμό ορισμένων πλευρών της γενικής ερμηνευτικής σκέψης του Ν. Σβορώνου και μέσα απ' αυτή την ανάλυση θα επιχειρήσει να ανοίξει ή να ανιχνεύσει το δρόμο της μελέτης του έργου του και της παραπέρα εμβάθυνσής του.

— Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η παρουσίαση αυτή περιορίζεται στη διατύπωση ορισμένων σκέψεων με αφετηρία τη σημασία που προσδίδεται σε δύο στοιχεία με κυρίαρχο οικονομικό χαρακτήρα στην «*Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*» του Ν. Σβορώνου. Πρόκειται για τον τραπεζικό-χρηματιστικό τομέα και για τη σημασία των εγγείων σχέσεων στην οικονομική εξέλιξη της χώρας. Τα δύο αυτά ειδικά στοιχεία προσδιορίζουν και τα χρονικά όρια της θεώρησης αυτής, καθώς αυτά προκύπτουν από την περίοδο εκείνη, κατά την οποία, τα συγκεκριμένα δύο φαινόμενα εμφανίστηκαν σε όλη τους την ένταση, ενώ ταυτόχρονα και προοδευτικά σχηματίστηκαν ιδρύματα και θεσμοί που συνδέονται άμεσα μαζί τους. Προφανώς, πρόκειται για την περίοδο που αρχίζει με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, καταλαμβάνοντας έτσι μεγάλο μέρος του 19ου και του 20ου αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή συγκροτούνται όλοι εκείνοι οι θεσμοί που επιτρέπουν την παρακολούθηση και τη διερεύνηση της σημασίας των δύο αυτών στοιχείων στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

— Ο σκοπός της διερεύνησης των δύο αυτών στοιχείων στο συγκεκριμένο έργο του Ν. Σβορώνου, και η διατύπωση ορισμένων σκέψεων που στηρίζονται στη δουλειά του ίδιου συγγραφέα, είναι διπλός. Από τη μια φιλοδοξεί να τονίσει τον πλούτο των ιδεών που το σφαιρικό και συνοπτικό αυτό έργο περιέχει, όχι γενικά και αφηρημένα, αλλά με τη βοήθεια ειδικών και συγκεκριμένων παραδειγμάτων από τα οποία το ένα αποτέλεσε τη διέξοδο του υπό συγκρότηση ελληνικού κεφαλαίου, και το άλλο, το φραγμό μιας οικονομικής εξέλιξης, αν θεωρηθεί ως τέτοια η βιομηχανική παραγωγή μεγάλης κλίμακας σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής.

— Από την άλλη, η συγκεκριμένη προσέγγιση τοποθετημένη στο ευρύτερο πλαίσιο του έργου του Ν. Σβορώνου, όπως ο ίδιος το προσδιορίζει με αυτό που ονομάζει «κεντρικές κατευθυντήριες γραμμές» και «μέθοδο», σκοπό έχει να διαμορφώσει τα στοιχεία εκείνα, τα οποία θα επιτρέψουν την τοποθέτηση του προβληματισμού, που στις μέρες μας αναπτύσσεται, σχετικά με τα ζητήματα της ιστορίας και της οικονομίας στους προηγούμενα αναφερόμενους άξονες του έργου του Ν. Σβορώνου

Θα πρέπει, ίσως, στο σημείο αυτό να τονισθεί ότι ορισμένες από τις σκέψεις που στη συνέχεια αναπτύσσονται, παρουσιάζονται κατά τρόπο εξαιρε-

τικά σχηματικό. Αυτό γίνεται για δύο λόγους. Ο ένας προκύπτει άμεσα από τη μορφή και το ύφος του κειμένου της «Επισκόπησης» και ο άλλος συνίσταται στην πολυπλοκότητα των δύο ζητημάτων από τα οποία προέρχονται τα υπό διερεύνηση παραδείγματα. Τόσο στην περίπτωση του χρηματιστικού-τραπεζικού κεφαλαίου όσο και στην περίπτωση των εγγείων σχέσεων, οι ιστορικές διαδικασίες οδηγούν σε μια πολυμορφία των φαινομένων, η οποία εγείρει πολλά ερωτηματικά και ως προς τις διαδικασίες αυτές καθ' αυτές, και ως προς τις στιγμές συγκρότησης των κατηγοριών κατά ιστορικό δόκιμο τρόπο. Άλλωστε, αυτή ακριβώς η διαδικασία συγκρότησης του οικονομικού και κοινωνικού χώρου είναι και το ζητούμενο, παράλληλα με την αντανάκλαση και πρόσληψη της διαδικασίας αυτής στο χώρο της θεωρίας. Όμως, αυτή η οπτική δεν μπορεί να παρακάμψει ορισμένα ζητήματα διερεύνησης των σχέσεων του παρόντος δηλαδή της περιόδου που διερευνάται, με το παρελθόν. Κι αυτό φαίνεται εγχείρημα περίπλοκο. Γιατί, για παράδειγμα, με ποιά κριτήρια μπορεί να διερευνηθεί η ύπαρξη συνολικά «πρωτογενών» κοινωνικών σχηματισμών, δηλαδή αγροτικών κοινοτήτων ή στοιχείων τους, σε σχέση με το ζήτημα της συλλογικής ή ιδιωτικής ιδιοκτησίας γης. Και ποιο ακόμη είναι το περιεχόμενο της «ιδιοκτησίας» όταν αυτή δεν περιορίζεται μόνο σε αυστηρά πεδία που η νομική επιστήμη καθορίζει; (Tokei, 1989, σελ.17 u.an.).

Αυτός ο προβληματισμός παραπέμπει ταυτόχρονα σε δύο χώρους που ο καθένας διέρχεται κατά διαφορετικό τρόπο την κρίση του. Στη συζήτηση των τρόπων παραγωγής, άρα στο χώρο της θεωρίας, και στην ιστορική έρευνα, η οποία καθώς η θεωρία υφίσταται τις συνέπειες της κρίσης δεν μπορεί παρά να διέπεται από έναν εμπειρισμό που εμφανίζεται ως η είσοδος και ο θρίαμβος του ιστορισμού στην ίδια τη θεωρία.

Με την έννοια αυτή η σχηματοποίηση της προσέγγισης που ακολουθεί, αποτελεί κίνηση περίπου υποχρεωτική η οποία, όμως, ταυτόχρονα προσλαμβάνει και προγραμματικό χαρακτήρα.

2. Το Περίγραμμα

Είναι φανερό ότι το γενικό ερμηνευτικό σχήμα που παρουσιάζεται στην «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας» δεν μπορεί να γίνει κατανοητό χωρίς τα πορίσματα του «Εμπορίου της Θεσσαλονίκης» και είναι στενά συνδεδεμένο με τον τρόπο διαμόρφωσης της εμπορικής αστικής τάξης στον ευρύτερο ελληνικό χώρο τα τέλη του 18ου αιώνα. Οι λαμπρές αναλύσεις του Κ. Μαγκ για το Εμπορικό Κεφάλαιο (Κ. Μάγξ, 1978, σελ. 338-492) συνιστούν ένα σημαντικό ερμηνευτικό κλειδί για παρόμοιες προσεγγίσεις και η χρήση του γίνεται αναγνώσιμη εύκολα στα έργα των νέων Ελλήνων

ιστορικών Ν. Σβορώνου και Σ. Μαξίμου που επιχειρούν την ανάλυση του πρώιμου καπιταλισμού στην Ελληνική περιφέρεια.

Η διερεύνηση των οικονομικών σχέσεων και των συναφών κοινωνικών και πολιτικών δομών μέσα σ' ένα πολυεθνικής υφής πλαίσιο, όπως σημειώνει ο Ν. Σβορώνος και ταυτόχρονα εθνικής ιδιοτυπίας (διπλή υπόσταση στοιχείων υποταγμένων σε ξένους κατακτητές και συγχρόνως ηγετικών εν σχέσει με τον υπόλοιπο πληθυσμό) (*Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 12*) φέρνει στο κέντρο της ανάλυσής του από τη μια τα κοινωνικά στρώματα και από την άλλη τις έννοιες *εθνότητα - κράτος - ιδεολογία*. Είναι ακριβώς αυτές οι δύο αναλυτικές κατηγορίες που διαπερνούν το Σβορωνικό έργο και βασανίζουν τον ιστορικό. Πρόκειται, δηλαδή, για τις δύο κύριες αναλυτικές όψεις, εκείνες της υλικής βάσης από τη μια και του εποικοδομήματος από την άλλη.

Οι κατευθυντήριες γραμμές ανάλυσης του Ν. Σβορώνου που αναφέρονται στην «υλική βάση» σχετίζονται από την μια με τον αντιστασιακό χαρακτήρα που διέπει ολόκληρη τη νεοελληνική ιστορία και από την άλλη με την απουσία καθαρών γραμμών στη διαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών δομών. (*Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 12-13*).

Η προηγούμενη απουσία σχετίζεται, συνεχίζει ο Ν. Σβορώνος, με τις μικρές διαφορές στην οικονομική βάση των διαφόρων ηγετικών ομάδων του έθνους, ενώ τίθεται σαν αφετηριακό σημείο για την κοινωνική ανάλυση του ελληνικού χώρου, το θεμελιακό γεγονός ότι τα αστικά στρώματα αναπτύσσονται ευθύς εξαρχής κάτω από την ώθηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, στην Ανατολική Μεσόγειο, των Δυτικών Δυνάμεων, από τις οποίες παραμένουν άμεσα εξαρτημένες. (*Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 13-14*). Αυτή η εξάρτηση αποτυπώνει τον εμπορευματοκό-διαμετακομιστικό χαρακτήρα της αστικής τάξης, που η πιο ισχυρή της ομάδα δρα έξω από τα ελλαδικά όρια, με αποτέλεσμα η συγκεκριμένη εξωελλαδική ομάδα που χρεώνεται τη μεταφορά πλεονάσματος κεφαλαίου στο εσωτερικό, να ασκεί ηγετικό ρόλο στις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις. Ρόλο, βέβαια, που κατά το Ν. Σβορώνο ασκείται κατά ένα νόθο τρόπο, ώστε να αμβλύνονται οι κοινωνικές αντιθέσεις. Έμποροι-τραπεζίτες δρούν ταυτόχρονα σαν γαιοκτήμονες, και σαν χρηματιστές δανείζοντας το κράτος. (*Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 15*).

Ταυτόχρονα, κάτω από τους ίδιους ιστορικούς λόγους, η ελλαδική αστική τάξη, με ενοποιημένα τα τμήματά της, παίζει ένα πρωταγωνιστικό ρόλο στην ιστορία του ελεύθερου Ελληνικού Κράτους, από τις αρχές του 19ου αιώνα ως τα πρόθυρα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, με αποτέλεσμα την υπερροχή της απέναντι στα αγροτικά στρώματα και τη φαινομενική αντίφαση

μιας χώρας αγροτικής με πολιτικές δομές προηγμένων χωρών της Δύσης. (Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 16).

Από την προηγούμενη επισκόπηση των κύριων σημείων του γενικού ερμηνευτικού πλαισίου για την εξέλιξη του νέου Ελληνισμού επισημαίνονται εύκολα:

- Η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται στο χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης, στην επίδραση του ευρύτερου πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε, και στη στρατηγική του εμπορικού κεφαλαίου.
- Ότι είναι ο ευρύτερος χρονικός ορίζοντας που μας επιτρέπει να εξετάσουμε με ασφάλεια και να ερμηνεύσουμε πιο σωστά την πορεία του νέου Ελληνισμού.
- Ότι η ανάλυση των οικονομικών φαινομένων και οικονομικών σχέσεων, αποτελεί πρώτη φροντίδα για τον ιστορικό, έστω και αν δεν υπογραμμίζεται εμφαντικά.

Σχετικά με τη στρατηγική του εμπορικού κεφαλαίου αξίζει να διερευνήσουμε δύο κατευθύνσεις συμπεριφορών που υπονοούνται στο γενικό ερμηνευτικό σχήμα: Εμπορικό Κεφάλαιο - Επενδύσεις στη Γή, Εμπορικό Κεφάλαιο - Χρηματιστικές Δραστηριότητες - Τράπεζες.

3. Το Εμπορικό Κεφάλαιο - Κράτος - Τράπεζες

Το Εμπορικό Κεφάλαιο εμφανίζεται στη Σβορωνική ανάλυση κυρίως ως κεφάλαιο της ομογένειας, που επιχειρεί τη διείσδυσή του στον καθ' αυτό ελληνικό χώρο, από το πρώτο τρίτο του 19ου αιώνα και μετά, σε διάφορες χρονικές στιγμές, είτε πιεζόμενο από τον ανταγωνισμό στις χώρες δράσης του, είτε κρίνοντας ευνοϊκά τις περιστάσεις για την είσοδο στον κυρίως ελλαδικό χώρο, όπου την ίδια ώρα δραστηριοποιούνται τμήματα του εγχώριου εμπορικού κεφαλαίου παράλληλα με την επέκταση των εξαγωγικών αγροτικών προϊόντων. Και για τα δύο τμήματα του εμπορικού κεφαλαίου βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια σειρά από προβλήματα.

Το εξωτερικό εμπορικό κεφάλαιο δεν μπορεί ή δεν θέλει να δραστηριοποιηθεί ουσιαστικά προς την πλευρά της βιομηχανίας, μέχρι τουλάχιστον τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενώ η εσωτερική εμποροαγροτική ανάπτυξη που σημειώνεται από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, κατακερματίζεται και δεν μετεξελίσσεται σε μια μορφή βιομηχανικού καπιταλισμού. 1990 Θ. Καλαφάτης - Αγροτική Πίστη.

Κάτω από τις δύο αυτές εξελίξεις αποκτά μια άλλη διάσταση η περιγραφόμενη στην οικονομική φιλολογία εκσυγχρονιστική Τρικουπική προσπάθεια για την εκβιομηχάνιση, η οποία συγκεντρώνεται στην προώθηση της

βιομηχανίας μέσα από τη στήριξη της γεωργίας, σ' αντίθεση με την Κουμουνδουρική επιλογή - Αγγλικό μοντέλο, του ελεύθερου ανταγωνισμού - της στήριξης κατ' αρχήν της βιομηχανίας, και επέκτασης στη συνέχεια της γεωργίας.

Η συνέχεια και τα αποτελέσματα της εκσυγχρονιστικής Τρικουπικής προσπάθειας, που λυγιά, εκτός των άλλων από το βάρος της αποτυχίας του θεσσαλικού πειράματος έρχεται να δικαιώσει τη Σβορωνική ανάλυση σχετικά με το χαρακτήρα των νέων εμπορικών-γαιοκτητικών στοιχείων, που διαμορφώνουν νέους όρους εμπράγματων σχέσεων στο θεσσαλικό χώρο. Από την άλλη μεριά, η ίδια ανάλυση δε φωτίζει καθαρά τις ταξικές συσχετίσεις όπως αρθρώνονται και συνθέτουν την υφή της κρατικο-παρεμβατικής εξουσίας την κρίσιμη περίοδο 1870-1900.

Την ίδια όμως περίοδο, και αργότερα μέχρι το 1920 έχουμε να κάνουμε με μια άλλη όψη της διαπλοκής των σχέσεων κράτους - κυρίαρχης εμπορο-χρηματιστικής ομάδας. Το κράτος δρα μέσα σ' ένα κενό κοινωνικών και παραγωγικών όρων, που διαμορφώνονται στον ευρωπαϊκό χώρο. Στην ουσία, δεν υπάρχει καμιά αξιόλογη εργατική τάξη, την οποία πρέπει να χειραγωγήσει και να συμμορφώσει κάτω απ' ένα πλαίσιο κανονιστικό και θεσμικό, ώστε να τεθεί απρόσκοπτα και αποτελεσματικά στην υπηρεσία των κεφαλαιοκρατών.

Αν το κράτος δεν μπορεί να προσφέρει αυτή την υπηρεσία, παρέχει μια άλλη εκδούλευση στην κυρίαρχη εμποροχρηματιστική ομάδα: στην προσπάθειά του να εμπεδώσει ή να νομιμοποιήσει την κυκλοφορία του νομίσματος (γεγονός που φαίνεται να επιτυγχάνεται πολύ αργότερα με την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδας), παραχωρεί στο εμπορικό κεφάλαιο τη δυνατότητα να αναπτυχθεί μέσα από το κράτος, δανειζοντας το ίδιο το κράτος, και διαμορφώνοντας τους όρους για τη δημιουργία ιδιωτικών κρατικοεισοδημάτων.

Απ' ένα σημείο και μετά, αυτή η διαπλοκή χρηματιστικού-τραπεζικού κεφαλαίου και κράτους αποκτά μια δική της αυτονομία, και η οποιαδήποτε ερμηνεία απαιτεί μια σε βάθος ανάλυση του κράτους σαν φορέα οικονομικών συσχετισμών και ιδεολογικών εκπροσωπήσεων.

Στο τέλος αυτής της περιόδου έχουμε μια καινούργια ανάπτυξη με τη διαμεσολάβηση του διεθνούς οικονομικού παράγοντα, την άνηση (μούμ) των τραπεζικών δραστηριοτήτων. Πρόκειται για ένα θέμα που έρχεται και ξανάρχεται στη σκέψη του Σβορώνου.

Από τα προηγούμενα, φαίνονται καθαρά τα όρια και οι δυνατότητες της Σβορωνικής ανάλυσης στο συγκεκριμένο τομέα, αλλά και τα προβλήματα που μπαίνουν προς διερεύνηση.

4. Καπιταλιστική Εξέλιξη - Νεοελληνικό Κράτος - Ιδιωτική Ιδιοκτησία στη Γη.

- Το ζήτημα της γης εισάγεται σε όλα σχεδόν τα σημεία της «Επισκόπησης» όπου διερευνώνται οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις πριν και μετά τη δημιουργία του Νεοελληνικού Κράτους. (Ν. Σβορώνου «Επισκόπηση», 1976, σελ. 52, 72, 102, 104 κ.αλ.).

- Κατά κανόνα το ζήτημα της γης, δηλαδή, ο μετασχηματισμός των διάφορων καθεστώτων νομής σε καθεστώς πλήρους κυριότητας της γης που περιγράφει τη διαδικασία αποδιάρθρωσης της Οθωμανικής Δεσποτείας παρουσιάζοντας περισσότερες παραλλαγές στα εδάφη της (π.χ. μωαμεθανικές - χριστιανικές χώρες, σλαβικές και ελληνικές περιοχές) για να βρει τη νομοθετική του ρύθμιση σε μια σειρά πολιτειακών πράξεων και σημαντικών νομοθετικών ρυθμίσεων, όπως η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και οι προσπάθειες μεταρρύθμισης και αστικού εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τίθεται κατά τρόπο άμεσο και έμμεσο. Άμεσα, τίθεται στις περιπτώσεις εκείνες, όπου διερευνάται η συγκρότηση της ιδιοκτησίας (μεγάλη προεπαναστατική ιδιοκτησία στην Πελοπόννησο, ιδιοποίηση εθνικών γαιών από τους προκρίτους στην παλιά Ελλάδα, διανομή και καταπάτηση εθνικών γαιών, τοποθετήσεις παροικιακού κεφαλαίου σε τσιφλίκια στη Θεσσαλία, αγροτική μεταρρύθμιση κ.λπ.), και έμμεσα, στις περιπτώσεις όπου διερευνώνται οι στιγμές συγκρότησης της νεοελληνικής κοινωνίας και εντοπίζονται οι κοινωνικές ομάδες που δρουν σ' αυτήν (πρόκριτοι προεστοί, κλέφτες και αρματωλοί, κάτοικοι τσιφλικιών και ελεύθερων χωριών, τεχνίτες βιοτέχνες της υπαίθρου, έμποροι ασχολούμενοι με το εξωτερικό και εσωτερικό εμπόριο, οπλαρχηγοί και αγωνιστές, κλήρος, διοικητικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι, πάροικοι, χρηματιστές, τραπεζίτες και τσιφλικάδες, κ.λπ.).

Πρέπει να σημειωθεί ότι αν και επισημαίνεται η κυριαρχία της αγροτιάς στην ελληνική κοινωνία (Ν. Σβορώνος «Επισκόπηση», 1976, σελ. 79), η αιχμή της ανάλυσης κατευθύνεται στη διερεύνηση των δυνάμεων εκείνων, αλλά και των θεσμών, που συνέβαλαν στην αποδιάρθρωση της δεδομένης αγροτικής οικονομίας και οδήγησαν στους μετασχηματισμούς εκείνους, που έφθασαν να διαμορφώσουν τη σύγχρονη εικόνα της νεοελληνικής κοινωνίας επαναπροσδιορίζοντας τη θέση των κατοίκων της υπαίθρου.

Κι αυτό είναι σωστό, γιατί τα στοιχεία του καινούργιου, δηλαδή, της συγκρότησης μιας σύγχρονης αστικής κοινωνίας, πρέπει να αναζητηθούν στη συγκρότηση του ίδιου του κεφαλαίου και των τμημάτων του (εμπορικού, ναυτιλιακού, τραπεζικού, βιομηχανικού αλλά και εγγείου), που στο δεδομένο διεθνές πλαίσιο αποτελεί την υλική βάση της κοινωνίας αυτής.

Με το ίδιο ενδιαφέρον που αναζητούνται οι μηχανισμοί αποδιάρθρωσης του παλιού και εγκατάστασης του καινούργιου, πράγμα που συνήθως αποτελεί τον κανόνα της έρευνας, θα πρέπει να αναζητηθούν και οι «αποκλίσεις», που συγκεκριμένες οικονομίες, όπως π.χ. και η ελληνική, παρουσιάζουν από ένα ευρείας αποδοχής γενικευμένο σχήμα καπιταλιστικής ανάπτυξης, το οποίο συνδυάζοντας τη συγκεκριμένη εξέλιξη της υπό εξέταση οικονομίας, με την ευρύτερη κίνηση του κεφαλαίου και τη διαμόρφωση της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς, διαμορφώνει και τα όρια εντός των οποίων κινείται η υπό διερεύνηση οικονομία προσδιορίζοντας «κανονικότητες» και «αποκλίσεις».

Η διερεύνηση της εξέλιξης παρουσιάζει επομένως ενδιαφέρον, τόσο ως προς την αναζήτηση των παραγόντων εκείνων που την επιταχύνουν, διαμορφώνοντας συγκεκριμένες ιδιομορφίες κάθε φορά προς την αναμενόμενη κατεύθυνση, όσο και ως προς τη διερεύνηση των παραγόντων εκείνων, που λειτουργώντας κατά αντίθετη φορά προς τη «θεωρητικά» αναμενόμενη κατεύθυνση του γενικευμένου και αφαιρετικού σχήματος, διαμορφώνουν τα στοιχεία εκείνα που αποτελούν, τις περισσότερες φορές, τα στοιχεία της υλικής βάσης των ιδιαιτεροτήτων αυτών.

- Κεντρικό στοιχείο της εξέλιξης αυτής δηλαδή του οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που προοδευτικά θα αποτελέσουν το νεοελληνικό κράτος, είναι ο αστικός εκσυγχρονισμός, στα πλαίσια του οποίου συγκροτείται θεσμικά αλλά και μέσα από κοινωνικές διεργασίες, η ιδιωτική αστική ιδιοκτησία σε έγγεια αγαθά δηλαδή, στη γη (αγροτική και αστική).

- Η διαδικασία αυτή, με διαφορετική ένταση, εξελίσσεται με μικρή χρονική διαφορά στις επαρχίες του νεοϊδρυμένου βασιλείου αλλά και στις χώρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αποτελεί τον κύριο «αστικό» εκσυγχρονισμό της περιόδου. Πρόκειται για διαδικασία, που αποτελεί την προϋπόθεση συγκρότησης αστικών σχέσεων στο σύνολό τους, ανοίγοντας το δρόμο στην εμπορευματοποίηση των πάντων και προφανώς και της εργατικής δύναμης των κατοίκων των συγκεκριμένων κρατών, που προκύπτουν κατά την πλήρη ανάπτυξη της διαδικασίας αυτής.

Για τη δημιουργία αυτών των προϋποθέσεων εμπορευματοποίησης των πάντων, η συγκεκριμένη μορφή διακυβέρνησης, τελικά, δεν παίζει κανένα ρόλο, όσο κι αν αυτή στη συνέχεια καθορίζει με τη σειρά της τις εξελίξεις. Επίσης, δεν παίζει κανένα ρόλο, αν στη μια περίπτωση το αστικό, με την έννοια αυτή, καθεστώς αποτελεί συμβιβασμό της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, που ανέχονται τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, προσπαθώντας η κάθε μια να το εντάξει στα συμφέροντά της, ενώ στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι μεταρρυθμίσεις που ακολου-

θούν χωρίς, βέβαια να συνδέονται άμεσα με τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, σε μεγάλο βαθμό είναι σύμφωνες με την επεκτατική οικονομική πολιτική των Δυνάμεων και με την αδυναμία διατήρησης της αυτοκρατορίας ως έχει σε ένα μετασχηματιζόμενο κόσμο.

Οι αυθόρμητες και πηγαίες εξελίξεις σε ορισμένες περιοχές της αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένων σ' αυτές και των εδαφών που θα αποτελέσουν τις πρώτες επαρχίες του νεοελληνικού κράτους (π.χ. στη Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες), οδηγούσαν προς την κατεύθυνση συγκρότησης αστικών σχέσεων, στη βάση του ισχύοντος εθιμικού δικαίου, το οποίο, βέβαια, μπορούσε να περιλαμβάνει εκτός από τα στοιχεία λαϊκού δικαίου, και στοιχεία δικαίων που κυριάρχησαν κατά το παρελθόν (Ρωμαϊκό, Βυζαντινό, Ενετικό, κ.λπ.), πράγμα που από μόνο του αποτελεί ένδειξη της πολυπλοκότητας του φαινομένου και πηγή προβληματισμού. Όμως, η διαδικασία αυτή παρέμενε ανολοκλήρωτη στο βαθμό που οι κρατούσες σχέσεις κυριαρχίας δεν επέτρεπαν την υπέρβαση της καταστάσεως αυτής και τη συγκρότηση είτε μιας νέας εξουσίας, που θα αποτελούσε την προϋπόθεση παγίωσης των εξελίξεων σε θεσμούς, είτε ενός νέου δικαίου που θα ανταποκρίνονταν στις ιστορικές επιταγές. Η κατάσταση αυτή ήταν ακόμα πιο περίπλοκη εξ αιτίας της σοβούσης κρίσης θεσμών και λειτουργιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τη συγκεκριμένη περίοδο, την όλο και μεγαλύτερη ένταξη του χώρου της αυτοκρατορίας στην τροχιά της οικονομικής δράσης των διαμορφωνόμενων δυναμικών καπιταλιστικών οικονομιών της Δύσης και των διεθνών επιπλοκών του σχηματιζόμενου πολιτικού παιχνιδιού που θα αποτελέσει στη συνέχεια το *Ανατολικό Ζήτημα*.

Εσωτερικές αδυναμίες και πιέσεις, συνδυασμένες με εξωτερικές επιδράσεις και περιορισμούς, διαμόρφωναν έτσι μια κατάσταση, στις απαιτήσεις της οποίας μόνο η δημιουργία προϋποθέσεων μιας καπιταλιστικής ανάπτυξης, δηλαδή αστικού δικαίου μπορούσε να ανταποκριθεί, καθώς, τυπικά, αλλά και με σημαντικές επιπτώσεις πρακτικά, που εκφράζονταν συνήθως σε αυθαιρεσίες των αρχών, ίσχυε το οθωμανικό δίκαιο. Ένα δίκαιο σύμφωνα με το οποίο, καθοριζόνταν η απουσία ουσιαστικά οποιασδήποτε ατομικής ιδιοκτησίας στη γή, εκτός από την ιδιοκτησία των θρησκευτικών ιδρυμάτων (βακουφικές δωρεές). Η γή θεωρείτο ότι ανήκει στο σουλτάνο, χαλίφη, δεσπότη της αυτοκρατορίας και αρχηγό των πιστών. αυτός είχε δικαίωμα να την εκμεταλλεύεται απεριόριστα.

Από εδώ πηγάζει η ταύτιση ιδιωτικού και δημόσιου στοιχείου στις έγχειες σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και από εδώ πηγάζει, εκτός των άλλων, κάθε αυθαιρεσία των κυριαρχών, που περιορίζει σημαντικά τη συσσώρευση πλούτου, κι ακόμα περισσότερο τη συγκρότηση σύγχρο-

νων παραγωγικών διαδικασιών (μανουφακτούρες, εργοστάσια, κ.λπ.). (Π. Αντερσον, 1986, σελ. 366 κ.αλ.).

- Αυτήν την έλλειψη σύγχρονου θεσμικού υποβάθρου, δηλαδή αστικού δικαίου, ήλθε να πληρώσει, εκτός των άλλων, η δημιουργία του νεοελληνικού κράτους. Έτσι δόθηκε στο ζήτημα της γης η μόνη ιστορικά δυνατή λύση την εποχή εκείνη, που κινήθηκε προς τη συγκρότηση ιδιωτικής ιδιοκτησίας και διαμόρφωση ενός αποθέματος γης, των Εθνικών Γαιών, οι οποίες πέρασαν από το οθωμανικό στο νεοελληνικό κράτος. Μια κι όμως το νεοελληνικό κράτος δεν μπορούσε το ίδιο ή δεν αντιμετώπιζε στον ορίζοντα της πολιτικής του κάποια άμεση εκμετάλλευση των γαιών αυτών, σύμφωνα με τις ιδέες της εποχής, οι γαίες αυτές χαρακτηρίστηκαν προς διανομή ή προς «καταπάτηση». Άλλωστε, η δυνατότητα εκμετάλλευσης των γαιών αυτών από το ίδιο το κράτος περιοριζόταν σημαντικά από τη σχέση πληθυσμού, ιδιοκτητών γης, ακτημόνων και καλλιεργήσιμης γης.

Η προσωρινή ενοικίαση και η καλλιέργεια κυρίως ετήσιων φυτών ήταν μια ενδιάμεση λύση, η οποία μπόρεσε να αναπτυχθεί χάρη στο σύστημα αγροληψίας, με τίμημα, τελικά, την κατά κάποιο τρόπο διανομή του προϊόντος (διάφορα κολληγικά συστήματα, σέμπροι, κ.λπ.). Στις πολυετείς καλλιέργειες η τάση ήταν να αποφεύγονται οι εμφυτεύσεις και η ενοικίαση «φυτειών», μια κι αυτό οδηγούσε, σύμφωνα με άλλα εθιμικά ισχύοντα, σε χρησικτησία.

Το σύστημα αυτό, που οι πηγές του βρίσκονται στις διαδικασίες της αποδιάρθρωσης του προηγούμενου καθεστώτος αγροληψίας και οργάνωσης της παραγωγής και της εμπορευματοποίησης της παραγωγής, του τσιφλικιού, επέτρεπε ταυτόχρονα τη συγκρότηση παραγωγικών διαδικασιών τέτοιων ώστε η ποικιλία των προϊόντων να επιτρέπει την αναπαραγωγή της καλλιεργητικής μονάδας, που συνήθως ήταν η οικογένεια τριών γενιών αλλά περιορισμένου αριθμού ατόμων αλλά και την τροφοδοσία της αγοράς με ορισμένα εμπορευματικά προϊόντα (σιτηρά, μαμπαάκι, καπνός, ελιές). Μ' αυτήν τη μορφή, άλλωστε, καλλιεργήθηκαν και όλες οι μεγάλες ιδιοκτησίες, εκκλησιαστικές και κρατικές ανεξάρτητα από το αν εδώ προβλέπονταν ενοίκια καθώς σε γενικές γραμμές η μικρή ιδιοκτησία που λειτουργούσε παράλληλα δεν αποδέσμευε εργατικά χέρια ούτε καν για τις ανάγκες αιχμής στη γεωργία αυτού του τύπου. Εξαίρεση αποτελούν οι εποχιακές και συστηματικές μετακινήσεις ακτημόνων εργατών γης ή μικρο-μικροιδιοκτητών, δηλαδή κατόχων εξαιρετικά περιορισμένων εκτάσεων, από τις περιοχές της χώρας που επικρατούσε, σε γενικές γραμμές, η μονοκαλλιέργεια της ελιάς και της σταφίδας δηλαδή από τα Επτάνησα και τη Δυτική Ελλάδα, με στόχο την εξασφάλιση συμπληρωματικών πόρων από οίονει μισθωτή εργασία με αμοιβή σε είδος και σε χρήμα. Όμως, το φαινόμενο αυτό στηρι-

ζεται στο διαφορετικό παρελθόν των συγκεκριμένων χωρών και στο καθεστώς που διαμόρφωσε σ' αυτά η κυριαρχία των Ενετών είτε πολιτικά είτε οικονομικά.

Παρά τις κατά τόπους παραλλαγές του, ο τρόπος αυτός αγροληψίας, το κολληγικό σύστημα, φαίνεται ότι αναπτυσσόταν παράλληλα με τη μικρή ιδιοκτησία της γης. Σε μερικές περιπτώσεις φαίνεται, μάλιστα, ότι η κολληγία και η μικρή ιδιοκτησία λειτουργούσαν κατά συμπληρωματικό τρόπο (Κωπαΐδα).

Όμως, ως αναφερθεί εδώ, ότι η καλλιέργεια, με τη μορφή της κολληγιάς, προϊόντων που απευθύνονται κύρια στην αγορά (π.χ. δημητριακά), αποτελεί εξαιρετικά ασταθή κατάσταση, όσον αφορά τις κοινωνικές σχέσεις που την προσδιορίζουν. Η σταθερότητά της εξαρτάται ακριβώς από τις εξελίξεις του κρίκου εκείνου που συνδέει τις παραδοσιακές σχέσεις που χαρακτηρίζουν τα πρόσωπα που συμμετέχουν σ' αυτή (γαιοκτήμονες, καλλιεργητές και επιστάτες), με το εκσυγχρονιζόμενο περιβάλλον τους, που δεν είναι άλλο από την αγορά. Έτσι, οι κολληγικά καλλιεργούμενες ιδιοκτησίες τείνουν στην εξάλειψη της μιας πλευράς των παραδοσιακά συμβαλλομένων και καταλήγουν είτε στη δημιουργία πολλών σχετικά μικρών αγροτών ιδιοκτητών είτε σε συγκέντρωση της ιδιοκτησίας της γης και στη διαμόρφωση καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία. (*J. S. Mill, 1878. σελ. 371 κ.αλ. Βιβλίο II*).

Το κλειδί, που ρυθμίζει την κατεύθυνση προς την οποία θα κινηθεί η διαδικασία αποδιάρθρωσης, βρίσκεται στην παγκόσμια αγορά και στις τιμές που τα βασικά καλλιεργούμενα προϊόντα επιτυγχάνουν σ' αυτή, στις συγκρούσεις των παραδοσιακών τελεστών δηλ. των παραγόντων που συμμετέχουν στις διαδικασίες παραγωγής και κατ' επέκταση ανταλλαγής, και στις περιπτώσεις εκείνες, όπου η διαδικασία αποδιάρθρωσης εξελίσσεται αργά και με έντονες συγκρούσεις, η λύση του ζητήματος έρχεται με τη μορφή της κρατικής πολιτικής και της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Μετά την παρέμβαση αυτή προς την κατεύθυνση της δημιουργίας των προϋποθέσεων καπιταλιστικής (αστικής) ανάπτυξης στο νεοϊδρυμένο ελληνικό κράτος, μέσα από τη συγκρότηση ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη γη, ως εξετάσουμε τον τρόπο, σύμφωνα με τον οποίο η ανάπτυξη αυτή πραγματοποιείται, αλλά προσλαμβάνει και τη βασική ιδιομορφία της, που συνίσταται στη διαμόρφωση ενός καθεστώτος σταθερής μικρής εγγείου ιδιοκτησίας.

Ο καλύτερος τρόπος να παρακολουθηθεί η διαδικασία αυτή είναι η αναζήτηση των κοινωνικών στοιχείων που διαμορφωνόμενα σταδιακά, συγκροτούν τη νεοελληνική κοινωνία και διαμορφώνουν με την εξέλιξή τους τις συγκεκριμένες σε κάθε φάση της ανάπτυξής της, κυρίαρχες σχέσεις.

Στο σημείο αυτό ως σημειωθεί, ότι ο ιστός των επιχειρημάτων στην

«επισκόπηση», παρ' όλο που αποσκοπεί ακριβώς στα παραπάνω, αναπτύσσεται σε δύο παράλληλους κατά κάποιο τρόπο άξονες. Στον άξονα που χαρακτηρίζεται από τις κοινωνικές και αργότερα οικονομικές εξελίξεις και στον άξονα που χαρακτηρίζεται από τις διαδικασίες συγκρότησης και εξέλιξης του νεοελληνικού κράτους (επαναστατικό κράτος, απόλυτη μοναρχία, συνταγματική μοναρχία, κ.λπ.), συνδέοντας έτσι την υλική βάση και τους αντίστοιχους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας από τη μια με την πολιτική υπερδομή από την άλλη με σχέσεις αλληλεπίδρασης. Άλλωστε, και μόνο η σημασία του κράτους στη συγκρότηση ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη γη που αναπτύχθηκε προηγούμενα, δείχνει τη σημασία της διατήρησης σε τέτοιου τύπου θεωρήσεις της ενότητας της υλικής βάσης και εποικοδομήματος.

5. Η Μικρή Ιδιοκτησία Γης Καθοριστικός Παράγοντας Συγκρότησης της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Περιοριστικός Παράγοντας της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης.

Στηριζόμενοι τώρα στα προηγούμενα, μπορούμε να προχωρήσουμε στην παρουσίαση χαρακτηριστικών στοιχείων του ερμηνευτικού πλαισίου της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης της νεοελληνικής κοινωνίας, τοποθετώντας στο κέντρο της θεώρησης την προοδευτική εγκατάσταση της νομικά αγκυρωμένης ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη γη. Μιας διαδικασίας, δηλαδή, που συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους.

Η συνολική ανάπτυξη του ζητήματος της γης, και η επανεξέταση, στη συνέχεια, της ιδιομορφίας, που προσλαμβάνει η νεοελληνική κοινωνική και οικονομική εξέλιξη, ακριβώς λόγω της κυριαρχίας σ' αυτήν της μικρής ιδιοκτησίας και της αντοχής και σταθερότητας της τελευταίας, αποτελούν ζητήματα, η διεξοδική διαπραγμάτευση των οποίων υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της παρουσίασης αυτής. Άλλωστε, στόχος της παρουσίασης αποτελεί η ενδεικτική διαπραγμάτευση του ζητήματος της ιδιοκτησίας της γης ως μηχανισμού συγκρότησης και σταθεροποίησης της νεοελληνικής κοινωνίας. Ενός μηχανισμού που, περιορίζοντας τις δυνατότητες «απαλλοτρίωσης των παραγωγών», περιόριζε σημαντικά εκτός των άλλων, τις δυνατότητες, ανάπτυξης στην κατεύθυνση της αξιοποίησης του παραγωγικού κεφαλαίου, οδηγώντας τα υπό ελληνική διαχείριση κεφάλαια, που κατά κανόνα συγκροτούνταν εκτός των περιοχών του νεοελληνικού κράτους, στην αναζήτηση άλλων διεξόδων κίνησής τους.

Μια από τις διεξόδους αυτές ήταν η δράση τους στο χρηματιστικό-τραπεζικό τομέα, που παρουσιάστηκε προηγούμενα για να τονισθεί η ενότητα

φραγμών και διεξόδων της ανάπτυξης που αποτελούν την ιδιομορφία της νεοελληνικής περίπτωσης.

- Η περίοδος που εξετάζεται στη συνέχεια είναι ο 19ος αιώνας. Όπως, όμως, θα φανεί οι μηχανισμοί που περιγράφονται μπορούν, τηρουμένων των αναλογιών, να επεκταθούν και σε μεγάλο μέρος του 20ου αιώνα.

- Η περίοδος χωρίζεται σε υποπερίόδους. Την περίοδο πριν από την επανάσταση, την περίοδο της επανάστασης, την περίοδο μέχρι το 1882, την μετά το 1882 περίοδο.

Σε απόκλιση με την «Επισκόπηση» ο διαχωρισμός αυτός των περιόδων γίνεται με κριτήριο τις μορφές και το μέγεθος της ιδιοκτησίας της γης και όχι την ευρύτερη εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για μια περιοδολόγηση, έναντι της οποίας μπορούν να εγερθούν για περισσότερους λόγους ενστάσεις. Όμως, επαρκεί για να αναδείξει την κύρια όψη του ζητήματος, που εδώ εξετάζεται.

- Στην πρώτη περίοδο, μέχρι το 1821, δεν υπάρχει στο κύριο μέρος των χωρών που θα αποτελέσουν το νεοελληνικό κράτος, ιδιωτική ιδιοκτησία στη γη, τουλάχιστον επικυρωμένη τυπικά. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης τίθεται, σχεδόν από την αρχή της, το ζήτημα της διανομής των γαιών που περιέρχονται στο νεοελληνικό κράτος (Εθνικές Γαίες). Έτσι, η επανάσταση αποκτά άμεσα και κοινωνική διάσταση, πράγμα που της προσδίδει τη δύναμη και την καθιστά τη μόνη επιτυχημένη επανάσταση της περιόδου (*Hobsbawm, 1990, σελ. 159 και 170 κ.α.*). Ταυτόχρονα το ζήτημα της απόκτησης γης αποτελεί και μια από τις πηγές των συγκρούσεων που τη χαρακτηρίζουν. (*Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση» 1979, σελ. 67-78*).

- Στη δεύτερη περίοδο, μετά την επανάσταση, προοδευτικά το ζήτημα της γης στο νεοελληνικό κράτος οδηγείται από την προσπάθεια συγκρότησης μεγάλης ιδιοκτησίας στην αποδιάρθρωσή της και στην επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας.

- Η τελευταία περίοδος, που συνδέεται με την εδαφική επέκταση του νεοελληνικού κράτους στη Θεσσαλία και σε περιοχές της Ηπείρου, αποτελεί φάση εγκατάστασης της μεγάλης ιδιοκτησίας στις περιοχές αυτές, που πρακτικά προηγήθηκε της εθνικής ολοκλήρωσης, με ταχύτατη ουσιαστικά αποδιάρθρωση του συγκεκριμένου ιδιοκτησιακού πρότυπου στη συνέχεια. Εδώ προκύπτουν δύο ζητήματα, που αν και δεν εξετάζονται μπορούν να αναφερθούν. Το ένα συνίσταται στην τάση κίνησης προς την περιοχή των Ελλήνων παροίκων ακτημόνων που αγόραζαν τη γη και το άλλο στην αντίστοιχη υποχώρηση των Οθωμανών γαιοκτημόνων.

- Η εξέλιξη, χαρακτηριστικό της οποίας είναι, σε όλες τις περιόδους, η τάση προς τη μικρή ιδιοκτησία, οδηγεί στη διατύπωση του ερωτήματος

γιατί οι κυρίαρχες ομάδες, οι οποίες και πριν από την ανεξαρτησία αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο διαμεσολαβητές της εξουσίας, ενώ ανέλαβαν τη διαχείρισή της, μετά την ανεξαρτησία δεν μπόρεσαν να συγκροτήσουν σταθερή μεγάλη ιδιοκτησία, ή, με άλλα λόγια, στην αναζήτηση των μηχανισμών που οδήγησαν στη συγκρότηση της μικρής ιδιοκτησίας.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι σύνθετη και περίπλοκη, καθώς ανάγεται σε μια σειρά κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών παραγόντων. Η αλληλεπίδραση των παραγόντων αυτών κατά τέτοιο τρόπο, ώστε, άλλοτε ένας και άλλοτε άλλοι κ.λπ. να αποτελούν τον καθοριστικό παράγοντα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, αποτελεί το μηχανισμό εξήγησης του φαινομένου, του οποίου οι συνέπειες είναι κοινές. Δεν αποδεδεσμεύεται συστηματικά εργατικό δυναμικό για δραστηριότητα σε άλλους τομείς και έτσι η οικονομική εξέλιξη ακολουθεί τους δρόμους που καθορίζονται από αυτή την αναπαραγόμενη σταθερότητα των σχέσεων με τη γη και τον παραδοσιακό προσανατολισμό του κεφαλαίου προς εμπορικές, χρηματιστικές και μεταφορικές (ναυτιλιακές) δραστηριότητες, στα πλαίσια της διεθνούς αγοράς και των όρων που αυτή επιβάλλει. Άλλωστε και αυτές οι δραστηριότητες τείνουν σχετικά γρήγορα να κατευθύνονται προς την έγγειο ιδιοκτησία αναπαράγοντας τον κύκλο.

- Μια πρώτη απάντηση μπορεί να επιχειρηθεί συνολικά. Στο κοινωνικό επίπεδο είναι η ανάγκη διαμόρφωσης και διασποράς ιδιοκτησίας ως θεμέλιου της κοινωνίας. Αυτή η ανάγκη οδηγεί στη θέσπιση του συγκεκριμένου αστικού δικαίου, αλλά πρακτικά, τα όρια επιβολής του διαγράφονται από τη σχέση των προηγούμενων, λανθανόντων ίσως, στοιχείων δικαίου με το νέο δίκαιο και την κοινωνική δυναμική. Έτσι, το καθεστώς νομής του παλαιού καθεστώτος δημιουργεί, ταυτόχρονα, δικαιώματα, που πρακτικά ισοδυναμούν με περιορισμό της πλήρους κυριότητας, περιορίζοντας τις εν δυνάμει τάσεις εξαθλίωσης τμημάτων του πληθυσμού.

- Η κατάσταση αυτή, όπου συνδυάζονται, στις περισσότερες περιοχές, μια οικονομία επιβίωσης, με την παράλληλη καλλιέργεια ενός προϊόντος (σιτηρά, καπνός, σταφίδα, κ.λπ.) για την αγορά, διαμορφώνει, παράλληλα με τους περιορισμούς που η κοινωνική σύγκρουση από τη μια και η περιορισμένη και προοδευτικά διαμορφωνόμενη ομοιογένεια των κυρίαρχων επιβάλλουν, μια κατάσταση εκμετάλλευσης της γης, όπου επιβιώνουν οι μικροιδιοκτήτες καλλιεργητές πλάι στη μεγάλη ιδιοκτησία η οποία καλλιεργείται με τη μορφή των κολληγικών σχέσεων.

Σχέσεις που είναι και ασταθείς ενδιάμεσες ή υβριδικές (Godelier, 1987, σελ. 34) και που τείνουν είτε σε καθαρές μορφές καπιταλιστικής εκμετάλλευσης της γης του τύπου ιδιοκτήτης-ενοικιαστής-εργάτης γης είτε σε μορφές μικρής ιδιοκτησίας, του τύπου της ιδιόκτητης καλλιεργητικής μο-

νάδας, και απασχόλησης στη βάση της οικογένειας (ίσως διαφόρων τύπων και ίσως κάποιες πρόσθετες σε εποχιακή βάση απασχολούμενης εργασίας για τους λόγους που παραπάνω αναφέρονται).

Η κυρίαρχη μορφή εκμετάλλευσης ήταν το τσιφλίκι, που διατήρησε σε πολλές περιοχές της χώρας το όνομά του αλλά προσέλαβε νέο περιεχόμενο σχέσεων παραγωγής και νέο προσανατολισμό στα προϊόντα του, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται συγχύσεις ως προς την συγκεκριμένη ιστορική μορφή που πήρε η σχέση αυτή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εκεί κατά το παρελθόν έτεινε περισσότερο προς μια μορφή προσωπικής εξάρτησης, χωρίς τη ρητή απαγόρευση των μετακινήσεων, αλλά στα πλαίσια του καθεστώτος δουλείας που η δεσποτική μορφή της Αυτοκρατορίας και η θρησκεία των καλλιεργητών προδιέγραφε. Το νέο αυτό σε περιεχόμενο τσιφλίκι, παράγει κυρίως για την αγορά.

- Παράλληλα με το κοινωνικό αυτό στοιχείο, η οικονομική διάσταση του νέου τσιφλικιού, δηλαδή, οι συγκεκριμένες αγροληπτικές σχέσεις, η σχετική στασιμότητα στην εξέλιξη των καλλιιεργειών, που άμεσα συνδέεται με τις προηγούμενες, η φορολογία και η περιορισμένη ανάπτυξη των στοιχείων εκείνων, που σήμερα ονομάζουμε τεχνική υποδομή στην ύπαιθρο, αλλά πρώτα απ' όλα τα παραγόμενα προϊόντα αυτά καθ' αυτά συνέβαλαν στο να μην εξαθλιωθεί η αγροτιά, αλλά και να αποδιαρθρωθεί αντίθετα η κολληγικά αξιοποιούμενη ιδιοκτησία μεγάλης μορφής σε πολλές μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις.

- Με τη σειρά του, το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, παράλληλα με τη διαμόρφωση σταθερής μικρής ιδιοκτησίας, περιόριζε κάθε δυνατότητα δράσης κεφαλαίων σε τομείς παραγωγικούς. Έτσι, όταν κατά τη περίοδο του τελευταίου τρίτου του αιώνα τα αποικιοκρατικά συστήματα μετασχηματίστηκαν σε ιμπεριαλιστικά (*Ψυρούκης, 1977, σελ. 187 κ.ακ.*) και οργάνωθηκαν τα εθνικά βαλκανικά κράτη, το ελληνικό παροικιακό κεφάλαιο ζήτησε διέξοδο σε τραπεζικές χρηματιστικές επιχειρήσεις που συμπλήρωναν το παραδοσιακό πεδίο δράσης του κρατικού δανεισμού, σε επενδύσεις στη γη, δηλαδή στην εξαγορά Οθωμανικών ιδιοκτησιών στα «υπό ενσωμάτωση» εδάφη της Θεσσαλίας και λίγο αργότερα στη «νέα» ατμήρη ναυτιλία, όπου συνάντησε όσους από τους παλιούς караβοκυραίους κατάφεραν να επιβιώσουν.

- Στο νέο πλαίσιο που διαμορφώνεται κατά το τέλος του 19ου αιώνα, συνεχίζονται ή επανασυντάσσονται οι παραδοσιακές δραστηριότητες των αρχών του ιδίου αιώνα, με βασική διαφορά τη συγκρότηση ενδιάμεσα του ελληνικού κράτους, του οποίου η σημασία ως οικονομικού τελεστή όλο και μεγαλώνει (*Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση», 1976, σελ. 40 κ.ακ. αλλά και σελ. 100 κ.ακ. «Σκιαγραμμία», 1976, σελ. 5 και 6, 10, 13 κ.αλ.*) και την ένταξη

της ελληνικής οικονομίας στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας, κατά τέτοιο τρόπο ώστε, αφενός να βρίσκεται σε άμεση επαφή με τις δραστηριότητες της μητρόπολης δηλαδή, των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών μέσα από το εφοπλιστικό, το παροικιακό και το μεταπρατικό τμήμα της, ενώ αφετέρου, στην ίδια τη χώρα η οργάνωση και η σταθερότητα του συγκεκριμένου γεωργικού παραγωγικού πρότυπου, περιορίζοντας σημαντικά τις δυνατότητες δράσης του παραγωγικού κεφαλαίου, συνέτεινε στην ανάπτυξη μη παραγωγικών οικονομικών δραστηριοτήτων. Διαμορφώνεται έτσι μια «σταθερή» κοινωνία, όπου η εξασθλίωση αλλά και η βιομηχανική ανάπτυξη συναντούσαν εμπόδια στο δρόμο τους. Παράλληλα, διαμορφώνονται και παγιώνονται οι πόλοι της «υλικής βάσης» της εξάρτησης της χώρας, και η προοδευτική ομογενοποίηση των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων σε αντιστοιχία με την όσμωση της σύνθετης εξαρτημένης και ασταθούς αυτής υλικής βάσης.

Αυτή η διαδικασία δεν εμπόδιζε, βέβαια, τη δημιουργία ομαδοποιήσεων στους κόλπους των κυρίαρχων αυτών ομάδων, με στόχο την εξουσία και την ιδιοποίηση μέσω αυτής των άμεσων οφελών από την άσκησή της. Ταυτόχρονα, η σχετικά εύκολη επίλυση του ζητήματος της γης, δηλαδή της διαμόρφωσης της υλικής βάσης των αγροτών, της συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού, περιόρισε τη δυνατότητα κινητοποιήσεων προς ριζοσπαστικές κατευθύνσεις στο εσωτερικό. Το ζήτημα της γης λυνόταν κατά διαδοχικές φάσεις και δεν δημιουργούνταν, σε σημαντικό αριθμό, ομάδες ακτημόνων ούτε, καθώς δεν αναπτύσσονταν σημαντικά η βιομηχανία εργοστασιακού τύπου, σχηματιζόνταν ομάδες κοινωνικά υποβαθμισμένων τεχνιτών δίπλα στους βιομηχανικούς εργάτες.

– Οι παραδοσιακές δραστηριότητες του κεφαλαίου, το εμπόριο μικρής και μεγάλης κλίμακας και οι μεταφορές λειτουργούσαν συμπληρωματικά στο συγκεκριμένο παραγωγικό πρότυπο, καθώς παράλληλα με τις συγκεκριμένες λειτουργίες τους, εξασφάλιζαν διέξοδο είτε σε τυχόν συσσωρευμένα κεφάλαια είτε σε πλεονάζον (εποχιακό) εργατικό δυναμικό. Το ίδιο και ο τραπεζικός-χρηματιστικός τομέας της οικονομίας που απλωνόταν μέσα από την κυκλοφορία χρήματος στη χώρα, καθώς οι ανάγκες του δημοσίου σε δάνεια καθιστούν την κυκλοφορία τραπεζογραμματίων υποχρεωτική, ολοκληρώνονταν αρμονικά στο σχήμα τράπεζα-κράτος-πολύ μικροί πελάτες, έμποροι και γαιοκτήμονες, αποκτώντας και για αυτό τον πρόσθετο λόγο κυρίαρχη θέση στην αγορά. (*Dedoussopoulos, 1986, σελ. 231-290*).

– Προς την κατεύθυνση της σταθερότητας δρούσαν και η πολιτική εξέλιξη και η κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής, η Μεγάλη Ιδέα. Η Μεγάλη Ιδέα, ανεξάρτητα από τις παραλλαγές, τη χρήση και τις καταχρήσεις της, δεν έπαυε να εκφράζει το αίτημα της εθνικής ολοκλήρωσης δίνοντας έτσι

μια κατεύθυνση της ελληνικής πολιτικής στον ευρωπαϊκό χώρο (δεν παίζει εδώ ρόλο η γεωγραφική φορά της επέκτασης του κράτους). Έτσι συνδέονταν η οικονομική διάσταση της εξάρτησης με τη διπλωματική της μια και η εθνική ολοκλήρωση ήταν τμήμα του «Ανατολικού Ζητήματος» και, μέσω αυτού, προσέκρουε στο παγκόσμιο σύστημα κυριαρχίας των Βρετανών και του ελέγχου του δρόμου προς την Ινδία (Κρήτη, Κύπρος, Μέση Ανατολή, Αίγυπτος).

- Έτσι, μετά από μια επανάσταση, στην οποία κυριάρχησε το στοιχείο της λαϊκής εξέγερσης, η πολιτική, τόσο κατά την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, όσο και κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας που ακολούθησε, φάνηκε να αποστασιοποιείται από το λαό και να αποτελεί αντικείμενο των διευθυντριών ομάδων της ελληνικής κοινωνίας. Οι ομάδες αυτές μέσα από τα άμεσα, πολλές φορές αντιφατικά, οικονομικά τους συμφέροντα και μέσα από τις διεθνείς διαστάσεις των συγκεκριμένων προβλημάτων, συγκρούονταν με διακύβευμα την κρατική εξουσία και τον άμεσο μετασχηματισμό της σε υλικά οφέλη.

Τη σύγκρουση αυτή την ακολουθούσε και ο λαός, διαρθρωμένος σ' αυτήν περισσότερο κατά κάθετο τρόπο μέσα από τα πελατειακά συστήματά του, που κυριαρχούσαν στην πολιτική σκηνή, παρά μέσα από μια σύγχρονη κοινωνική διαφοροποίηση με αντιστοιχίες στην πολιτική ζωή. Έτσι, η έντονη πολιτική ζωή φαινόταν να διαχωρίζεται από τη, σε γενικές γραμμές, σταθερή οικονομική εξέλιξη με την έννοια της σταθερής συγκρότησης κυρίαρχα μικρής ιδιοκτησίας και της διατήρησης της μορφής αυτής ως κυριάρχου σχήματος.

- Στο σταθερό αυτό σύστημα, η κρίση εισάγεται είτε στο οικονομικό είτε στο πολιτικό επίπεδο, όταν διασαλεύεται ο μηχανισμός άρθρωσης της νεοελληνικής οικονομίας και πολιτικής στο διεθνή της περίγυρο.

- Πρόκειται στην πρώτη περίπτωση για κρίσεις απορρόφησης των βασικών αγροτικών προϊόντων από τη διεθνή αγορά (πτώση τιμών, υπερπαραγωγή, κ.λπ.) που διαρκούν όσο διαρκεί η αναπροσαρμογή του παραγωγικού πρότυπου στις νέες συνθήκες της διεθνούς αγοράς. Στις περιπτώσεις αυτές οι σχέσεις ισορροπίας και σταθερότητας στην ύπαιθρο διασαλεύονται. Η λύση δίνεται από τη μετανάστευση προς τις νεαρές πόλεις του βασιλείου, προς την πρωτεύουσα, στα αστικά κέντρα της Ανατολής (Θεσ/νίκη, Πόλη, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια, κ.λπ.) και στις υπερπόντιες χώρες. Το σταφιδικό αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας που συνδέει όλα όσα αναφέρονται παραπάνω. Κατάληψη γης, νομιμοποίηση, εμπορευματική παραγωγή, υπερπαραγωγή, κρίση, αναζήτηση διεξόδων, μετανάστευση αλλά και παράλληλη δράση στο χώρο εμπορών, πολιτικών και πιστωτικών ιδρυμάτων. Πάντως εκτός από τους μετανάστες που έφυγαν χωρίς να χά-

νουν, σε οικογενειακή τουλάχιστον βάση, τα αμπέλια τους κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αυτής, το κράτος έχασε σε όρους ιδιοκτησίας σημαντικό μέρος των «εθνικών γαιών».

- Στο πολιτικό επίπεδο, τρεις μηχανισμοί διαμορφώνουν τα στοιχεία της κρίσης. Το ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης, που φθάνει μέχρι συγκεκριμένες γενικές συγκρούσεις, το ζήτημα της εξάρτησης, που οδηγεί σε άμεσες παρεμβάσεις και επεμβάσεις των Δυνάμεων και το ζήτημα της μορφής του πολιτεύματος, που, παρόλο ότι συνήθως αποτελεί εσωτερική διαδικασία των κυρίαρχων ομάδων, έχει την τάση να παρασύρει στις συγκρούσεις και μέρος των λαϊκών στρωμάτων με κίνδυνο να έλθει στο προσκήνιο η λανθάνουσα κοινωνική αντίθεση πάντα με τον τρόπο που παραπάνω περιγράφεται.

- Συγκροτείται έτσι, από όσα σχηματικά αναφέρονται στα προηγούμενα, με βάση όσα αναπτύσσονται σχετικά στην «Επισκόπηση» ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, το οποίο στηριζόμενο στις σχέσεις ιδιοκτησίας της γης, παράλληλα με την ανάπτυξη των τμημάτων του ελληνικού κεφαλαίου, επιτρέπει και την κατανόηση των στοιχείων εκείνων, που αποτέλεσαν φραγμό της ανάπτυξης αυτής και συνέβαλαν έτσι στη συγκρότηση της ιδιομορφίας της συγκεκριμένης εξέλιξης η οποία συνίσταται στην ευρύτατα διαδεδομένη σταθερή μικρή ιδιοκτησία.

Μπορούμε τώρα να ολοκληρώσουμε τη συνοπτική παρουσίαση διατυπώνοντας την άποψη ότι το συνολικό αυτό σχήμα επιδέχεται προεκτάσεις. Αν αυτές γίνουν προς την κατεύθυνση του χρόνου οδηγούν την ανάλυση προς το παρόν και μεταθέτουν το κέντρο βάρους της ανάλυσης προς τη διερεύνηση της σταθερότητας που παρουσιάζουν οι ήδη διαμορφωμένοι κοινωνικοί όροι. Αν αυτές γίνουν ως προς το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων το σχήμα εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία, όπως ο μεταβαλλόμενος και αυξανόμενος ρόλος του νεοελληνικού κράτους στην οικονομική διαδικασία, το νέο πλαίσιο των κοινωνικών συγκρούσεων, οι νέες διεθνείς οικονομικές σχέσεις, κ.λπ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- N. Svoronos (1956), «*Le Commerce de Salonique au XVIIIeme siecle*», P.U.F., Paris 1956.
- N. Γ. Σβορώνου (1976), «*Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*», Αθήνα 1976, Θεμέλιο (πρώτη γαλλική έκδοση P.U.F. 1972).
- N. Σβορώνου (1976), «*Σκιαγραφία της Κοινωνικής και Πολιτικής Εξέλιξης στην Ελλάδα*», Αθήνα 1976, έκδ. Θούριου, μετάφραση από ομάδα της ΕΚΟΝ Ρήγας Φερραίος, πρώτη δημοσίευση στο *Les Temps Modernes*, 25ος χρόνος αρ. 276, 1969 (Dossier: Aujourd'hui la Grece) σελ. 7-36, συμπεριλαμβάνεται και στο Σβορώνος 1982, σελ. 275-309.

- Ν. Γ. Σβορώνου (1982), «*Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*», Αθήνα, 1982, Θεμέλιο.
- Ν. Γ. Σβορώνου (1980) Η Ελληνική οικονομία, και κοινωνία το 1820: Ένα γαλλικό υπόμνημα στον τόμο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός». Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1980.
- Π. Άντερσον (1986), «*Το Απολυταρχικό Κράτος*», Αθήνα 1986, Οδυσσέας, (πρώτη έκδοση, ΝΛΒ 1978), Μετάφραση: Ελένη Αστερίου.
- Α. Δεδουσόπουλος (1986), «*Capitalism. Simple Commodity Production and Merchant Capital. The Political Economy of 19th Century Greece*», Kent, (of Canterbury), 1976.
- Γ. Δερτιλής (1985), «*Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση 1880-1909*», Εξάντας, Αθήνα 1985.
- Μ. Godelier (1987), «*Η Θεωρία της Μετάβασης στον Μάξ*», Αθήνα 1987, Gutenberg, Μετάφραση: Π. Πολέμη - Λ. Δεμαθά - Ζ. Δεμαθάς, Αθήνα 1987.
- Ε. J. Hobsbawn (1990), «*Η Εποχή των Επανάστασεων 1789-1848*» Μ.Ι.Ε.ΤΕ. Αθήνα (1990) (πρώτη έκδοση, 1962), Μετάφραση: Μαριέτα Οικονομοπούλου.
- Θ. Καλαφάτη «*Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*», τομ. Α. Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1990.
- Γ. Κορδάτου (1930), «*Εισαγωγή στη Ιστορία της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας*», Αθήνα 1930.
- Σ. Μάξιμος, (1973), «*Η Ανγή του Ελληνικού Καπιταλισμού*», Στοχαστής, τρίτη έκδοση Αθήνα 1973.
- Κ. Μάρξ (1978), «*Το Κεφάλαιο*», Τόμος τρίτος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- J. S. Mill (1878), «*Principles of Political Economy*», in two volumes, 8th ed., London 1878
- F. Tökei (ed) 1989, «*Primitive Society and Asiatic Mode of Production*», Budapest, 1989
- Ν. Ψυρούκη, (1977) «*Ιστορία της Αποικιοκρατίας*», τόμος Δ', Αθήνα 1977.